

БІОМОРФНИЙ КОД КУЛЬТУРИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ПРОЗИ ХХІ СТОЛІТТЯ

Лінгвокультурологічний аспект сучасних наукових студій передбачає аналіз наслідків впливу на мовну систему звичаїв, обрядів, вірувань, побуту, загальної культури й менталітету етносу. Дослідження входять у русло проблеми взаємозв'язку мови й культури загалом тоді, коли йдеться про властивість мовних знаків кодувати та зберігати пам'ять про «порядок культури» (за Р. Бартом), про культурні коди, які релевантно відтворює лінгвокультурологія завдяки фразеологічним ресурсам мови.

Правильне й доречне використання фразеологічних одиниць (далі – ФО) надає мові неповторну виразність, влучність, образність. А виявлення культурно маркованих сигналів у ФО та встановлення їхнього співвідношення з кодом культури сприяє усвідомленню механізмів поєднання у фразеологічному знакові мовної та культурної семантики.

Питання лінгвокультурної специфіки мовних одиниць, зокрема її актуалізація у фразеологічних одиницях, є об'єктом аналізу в працях українських (Н. Ф. Венжинович, О. М. Галинська, В. В. Жайворонок, Л. О. Левченко, Л. В. Савченко, О. О. Селіванова, В. Д. Ужченко, І. С. Чибор, Л. Ф. Щербачук та ін.) і зарубіжних (Д. В. Гудков, М. Л. Ковшова, В. В. Красних, В. А. Маслова, В. М. Телія та ін.) учених. Проте фразеологічне кодування культури в сучасній українській жіночій прозі не дістало ґрунтового вивчення, що й зумовлює *актуальність нашої наукової розвідки*.

Мета статті – дослідити структурно-семантичний і функціональний аспекти фразеологічної інтерпретації біоморфного коду культури в українській жіночій прозі початку ХХІ століття.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань: 1) з'ясувати особливості тлумачення й класифікації поняття «код культури»; 2) дослідити структурно-семантичні й функціональні особливості біоморфного коду

культури, трансльованого фразеологічними одиницями української жіночої прози ХХІ століття; 3) пояснити фразеотворчу активність фітонімів і фаунонімів, їхніх партативних елементів у складі ФО щемливої прози найталановитіших українських «метрів» художнього слова сьогодення – Ірен Роздобудько, Галини Вдовиченко, Дари Корній.

Активізація в ХХІ столітті лінгвокультурологічної проблематики сприяла актуалізації використання поняття «код культури».

Услід за О. О. Селівановою, ми дотримуємося думки, що *код культури* – це «мережа членування, категоризації, оцінок інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлена культурою певного етносу й репрезентована в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, а також у нормах моралі, поведінці членів етнічної спільноти» [12, 43].

Коди культури фіксують колективні уявлення, утворюють систему координат, яка задає еталони культури. Учені (О. Л. Березович, Т. П. Вільчинська, О. М. Галинська, М. Л. Ковшова, В. В. Красних, В. А. Маслова, Л. В. Савченко, В. М. Телія, В. Д. Ужченко та ін.) виділяють різну кількість культурних кодів (антропний, зооморфний, рослинний, артефактний, релігійний, просторовий, кількісний, часовий, гастрономічний / харчовий тощо), проте одностайні в тому, що їхні межі нестабільні.

До культурних кодів залучають текст (Р. Барт), вважаючи, що будь-який текст сплетений із безмежної кількості увібраних у нього культурних кодів, текст стає вплетеним у тканину культури; він – її «пам'ять» [8]. Це дає підстави погодитися з Л. В. Савченко, що «фразеологізми – це «згорнуті» мікротексти, що зберігають культурну інформацію, а їхні компоненти та образи пронизані культурними кодами [11, 62].

Вважаємо, що в культурній інтерпретації ФО домінантним є співвіднесення її компонентів із кодами культури; це «породжує» культурну конотацію фразеологізму, формує його роль як знака культури [4, 95].

Варто зазначити, що створена картотека ФО прози українських

письменниць початку ХХІ століття дає змогу акцентувати на антропному, соматичному, предметному, біоморфному, природному, духовному, просторовому, часовому кодах культури, репрезентованих у ФО.

Для вивчення ціннісного змісту культури в семантиці ФО сучасної української жіночої прози обрано *біоморфний код культури* (далі – біоморфний КК).

Вважаємо, що «біоморфний код культури – сукупність найменувань флори й фауни, у яких відображені уявлення певної національної лінгвокультурної спільноти про світ рослин і тварин, представники якого або їхні партативні елементи виконують функції еталонів чи символів. Цей код тісно пов'язаний із стереотипами культури, сприйняттям та оцінкою в межах усього живого, що оточує людину» [11, 116].

У межах фразеологічної трансляції біоморфного КК на матеріалі української жіночої прози початку ХХІ століття виділено *зооморфний субкод культури* (далі – зооморфний СКК) і *фітоморфний субкод культури* (далі – фітоморфний СКК).

Зооморфний СКК охоплює назви на позначення об'єктів світу тварин і їхні партативні елементи, а також властивості та дії, яким приписують специфічні для них якісні характеристики і які «доповнюють їхні природні властивості функціонально значущими для культури смислами, що надають цим назвам роль знаків «мови» культури» [1, 155].

Фразеологічне багатство досліджуваної прози дає змогу в межах зооморфного СКК виокремити такі мікрокоди культури (далі – МКК):

1) *теріонімний* МКК підкласу ссавців – сукупність номінатем на позначення тварин: «Часи змінилися, й вона – **на коні!**» [9, 79] (пор.: *на коні* з сл. бути) – «у виграшному становищі» [13, 388]; «Тільки спробуй **викинути коники!**» [10, 26] (пор.: *викинути коники*) – «1. Робити що-небудь незвичайне, несвідоме або легковажне, пусте» [13, 90]; «Програма «Потвора»...**зійшла на пси і зникла з екранів**» [2, 87] (пор.: *зійти на пси*) – «опинитися на стадії загального занепаду» [13, 335]; «Ой, **налякали їжача голою дуною!**» [3, 76]; «А

тут ти починаєш **гнати коней...**» [3, 151] (пор.: *гнати гоном*) – «1. Швидко пересуватися» [13, 174]; «Зайшли ще в одну кав'ярню. **Водимо козу**», – уточнила Луїза» [3, 155]; «Просто **їдеш як теля на мотузці**» [3, 179] (пор.: *на мотузці тягти*) – «насилено примушувати кого-небудь іти кудись» [13, 905]; «... і будеш там **вовком вити**» [7, 34] (пор.: *завити вовком*) – «тяжко страждати, впадати у відчай» [13, 300]; «Виріс – **їжаку по вуха, а наші лосі по цицьки...**» [6, 45]; «Відійшла тихо, як і жила, **сіра мишка в сірих буднях**» [6, 227] (пор.: *як миша в норі*) – «ніяким чином не виявляти себе; тихо, нишком» [13, 490];

2) *орнітонімний МКК* – сукупність номінатем на позначення птахів: «Поки ви, сер, **ловили гав!**» [10, 20] (пор.: *ловити гав*) – «2. Розглядати все навколо з зайвою цікавістю» [13, 444-445]; «Іла бабуся **як той горобчик...**» [2, 59] (пор.: *за горобця*) – «дуже мало» [13, 191]; «...я – **стріляний калач, дорогуші мої, і третій воробей**» [6, 45] (пор.: *стріляний горобець*) – «досвідчена, загартована життям, булава, витримала людина, яку важко перехитрити, обдурити» [13, 190]; «...в ось такі моменти, **коли в душі птаха народжується?**» [6, 21]; «**Витьохкуються з серця солов'ї**» [6, 252] (пор.: *душа співає*) – «хто-небудь перебуває в дуже доброму, радісному настрої» [13, 280]; «Та й родичі Владика **бентежили** – вона для них здавалася такою собі **білою вороною...**» [7, 74] (пор.: *біла ворона*) – «той, хто виділяється серед інших чимсь незвичайним, зовсім не схожий на інших» [13, 145-146]; «...воно **якось не в'яжеться** ані з коханням, про яке ви щойно **співали соловейком**, ані з політичною ситуацією, га?» [7, 122]; «Ірена **співала соловієм...**» [7, 160] (пор.: *співати соловейком*) – «з надмірним запалом, довго і пишномовно висловлюватися, говорити про що-небудь» [13, 848];

3) *інсектонімний МКК* – сукупність номінатем на позначення комах: «...зайшла Галя на «Фейсбук» – і **мурашки пробігли по спині**» [2, 155]; «...події в її історії розгорталися динамічно й моторошно, аж **мурашки бігли по шкірі**» [3, 36] (пор.: *мурашки бігають по шкурі*) – «2. Комусь стає страшно, моторошно, неспокійно» [13, 513]; «У кожній сім'ї – **свої мухи**» [3, 43];

«Заилють тебе за розподілом на далекий хутір комарів годувати» [7, 34];
«...всі слова панічно розбігалися, мов мурахи в зруйнованому мурашнику» [7, 85];
«А що вже нам старим казати, коли такі люди мруть, як мухи» [6, 82] (пор.: як мухи з сл. гинути, мерти) – «1. У великій кількості; багато» [13, 515];

4) *герпетонімний МКК* – сукупність номінатем на позначення плазунів: *«І чоловік не зводив з неї очей як кобра з дудочки факіра»* [3, 27]; *«Ба більше, пригріли змію на грудях»* [7, 99] (пор.: пригріти змію на грудях) – «виявити турботу, піклування про того, хто потім віддячує злом» [13, 690];

5) *карціонімний МКК* – сукупність номінатем на позначення ракоподібних: *«...я вам, баранам безрогим, покажу, де раки зимують...»* [6, 45] (пор.: показати, де раки зимують) – «провчити кого-небудь, завдаючи йому неприємностей, прикращів» [13, 663];

6) *іхтіонімний МКК* – сукупність номінатем на позначення риб: *«Знов за рибу гроші»* [2, 217]; *«...після того пару ночей проревіла, як дурепа, в подушку, і от маєш — знову за рибу гроші»* [7, 121] (пор.: знов за рибу гроші) – «невідступно наполягати на чому-небудь, настирливо повторювати те саме» [13, 200].

Партативні елементи тварин та їхні дії фіксуємо в таких ФО, що корелюють у векторі зооморфного СКК. Виділено ФО, співвідносні з цим субкодом, у структурі яких наявний функціонально значущий партативний елемент: а) хвіст: *«Я був готовий закрутити хвостиком і стати на задні лапки»* [9, 34] (пор.: ставати на двох лапках) – «запопадливо схилитися перед ким-небудь, служити комусь» [13, 856] (пор.: крутити хвостом) – «1. Хитрувати, лукавити, лицемірити» [13, 402]; *«...коли вона сказала, що може взяти мене до себе, я закрутила хвостом»* [9, 200]; *Добре, що результати дослідження вчора скопіював, а то б півроку розрахунків коту під хвіст* [6, 26] (пор.: собаці під хвіст) – «даремно, марно, без позитивних наслідків» [13, 924]; б) пір'їна: *«...замість піти на дно, схопився за пір'їнку свідомого»* [6, 27] (пор.: схопитися за соломину) – «намагатися використати будь-яку, навіть і безнадійну, можливість вийти із

скрутного становища, врятувати себе» [13, 920]; в) крила: *«Наче крила вирости, тільки маленький хижий звір моторошності всередині шкірився до нього»* [6, 271] (пор.: *ніби крила виростають*) – «хто-небудь відчуває прилив сили, енергії, натхнення» [13, 397].

Як доводить аналізований матеріал, ФО української жіночої прози початку ХХІ століття численно транслюють зооморфний субкод культури свідомості сучасних українців. Мовець послуговується ФО для особистих потреб із опертям на власне національне світобачення: *«Укололи кінську дозу заспокійливого замість стимулятора»* [6, 23]; *«І якщо хтось із вас, анциболів підкинутих, ще хоч один раз зметує таке вчудити, то я вам, баранам безрогим, покажу, де раки зимують і де козам хвости вправляють, і ті роги вам повідкручую»* [6, 45]; *«Не думаю, що тобі подякують друзі за таку ведмежу послугу»* [7, 123]. Ядерними є теріонічний і орнітонічний МКК, номінатами ФО яких мають здебільшого символічне значення. Зокрема, у теріонічному МКК ФО із компонентом «домашня тварина» охоплюють значний за обсягом мовний матеріал, який досить часто піддається символізації, адже щоденне спостереження за поведінкою коня, собаки, свині, теляти, кози, барана та порівняння їх із поведінкою, звичками й особливостями людей відкриває можливості для персоніфікації, а через неї – для поступового розвитку в слові-образі символічного значення. Так, усвідомлення коня як бойової сили прочитуємо у ФО літературного походження *бути на коні*. Крім того, переконуємося, що, ввійшовши у фразеологічний склад української мови, ФО *водити козу* зазнала деградації внутрішнього символічного смислового ядра і в наш час означає «гуртом розпивати алкогольні напої тривалий час протягом дня чи кілька днів підряд» (перев. у різних місцях) [5, 297]. Тут спостерігаємо збереження конотації колективності та натовпу.

Серед інших номінатом ФО зооморфного СКК наголосимо, що *вовк* символізує самотність; *їжак* – сумирну, поступливу людину; *баран* – уособлення глупоти й упертості. *Миша* у складі ФО на основі певних асоціацій

символізує смиренність та боягузтво. *Гадюка* (*гадина, змія*) сприймається українцями насамперед як символ зла, підлості, підступності, ворожості. А екзотичний фаунонім *кобра* не характерний загалом українській етносвідомості, проте для деяких українців властивий перегляд і відтворення в пам'яті сюжетів мультфільмів другої половини ХХ ст. Це зумовлює функціонування ФО із фаунонімом *кобра* як символом пильної уваги. ФО з партонімами різних тварин, предикативами, властивими тваринам, репрезентують певні сценарії свідомості сучасних українців.

Менш ємним структурним компонентом біоморфного коду культури ФО української жіночої прози ХХІ століття є *фітоморфний СКК* – сукупність імен рослин і їхніх частин, що позначають об'єкти світу рослин, їхні особливості, дії, пов'язані з ними, які разом із природними властивостями передають функціонально значущі для культури смисли. Цей код відбиває цілісні уявлення про рослинний світ, представники якого та їхні партативні елементи виконують роль еталонів культури [1, 581].

Фактичний матеріал дає змогу виділити в межах *фітоморфному СКК* виокремити такі мікрокоди культури (далі – МКК):

1) *дендронічний МКК* – сукупність номінатем на позначення дерев: «*Арсене, ти наче щойно з пальми зліз!*» [6, 92] (пор.: *як з неба впастися*) – «2. Не усвідомлювати того, що ясне, зрозуміле для всіх» [13, 148];

2) *фрутицетонічний МКК* – сукупність номінатем на позначення кущів: «*Вони разом – як бузина й дядько з Києва*» [2, 216];

3) *фітоценозний МКК* – сукупність номінатем на позначення рослинних масивів: «*Саме тому, що його першість завжди була безперечною, він занудьгував, узяв академвідпустку і на рік зник з поля зору*» [10, 106] (пор.: *випадати з поля зору*) – «переставати бути об'єктом спостереження; залишатися непоміченим, непомітним» [13, 97].

Проте численними в українській жіночій прозі ХХІ століття є ФО з партативними елементами *фітоморфного СКК*. Зокрема, це: а) компоненти на позначення плодів фруктових дерев: «*І знов влучив у яблучко!*» [9, 75]; «...син

своїм запитанням **влучив у «яблучко»** [3, 143] (пор.: *влучати в ціль*) – «говорити, робити саме те, що потрібне, своєчасне, відповідає конкретній ситуації» [13, с. 138]; **«Не було де яблуку впасти, коли вони там виступали»** [2, 117] (пор.: *яблуку ніде впасти*) – «дуже багато людей, дуже людно» [13, 147]; б) елементи на позначення сухого нерозкривного однонасінного плоду з твердою оболонкою у рослин, що не розкривається: **«Ой, ...дісталось на горіхи від мами»** [7, 39] (пор.: *дістанеться на горіхи*) – «хто-небудь буде покараним за якусь провину» [13, 248]; в) узагальнювальні народні назви суцвіть та плодів, що мають численні колючки та здатні чіплятися: **«Побут чіплявся за неї реп'яхами...»** [3, 215] (пор.: *липнути як реп'ях*) – «набридливо виявляти свою приязнь, нав'язувати кому-небудь своє товариство» [13, 424]; г) елементи на позначення підземного, вегетативного органу рослини з необмеженим ростом: **«...людина мусить знати про місце, в яке пускає своє коріння»** [6, 61] (пор.: *пускати коріння*) – «1. Приживатися, закріплюватися, обживатися де-небудь» [13, 719]; г) назви результатів обробки рослин у сільському господарстві: **«Місто вичавлює з людини всі соки»** [10, 44] (пор.: *видавлювати всі соки з кого*) – «2. Дуже знесилювати, виснажувати кого-небудь» [13, 85]; **«Тому й вийшли раніше, щоб заспокоїтися й не наламати дров»** [2, 36] (пор.: *наламати дров*) – «наробити чогось безглуздового; допустити значних помилок» [13, 528]; **«...ніби спеціально докидала хмиз до ватри»** [7, 35] (пор.: *докидати хмизу в жар*) – «підсилювати які-небудь почуття, переживання» [13, 258]; **«Сергій зумів утриматися на плаву, вхопившись міцно не лишень руками, а й зубами за ту соломинку»** [6, 39] (пор.: *хвататися за соломинку*) – «намагатися використати будь-яку можливість вийти із скрутного становища, врятувати себе» [13, 920].

Зафіксовані партативні елементи фітоморфного СКК транслюють конотацію ФО: партоніми *дрова, хмиз, сік, соломинка, коріння, яблука*, поєднані з предикатами, – символи діла, дії з позитивним / негативним конотативним компонентом семантики ФО.

Як бачимо, в українській жіночій прозі ХХІ століття переважають універсальні моделі біоморфного КК, проте функціонально значущі також інші

моделі кореляції. Наприклад, ФО зооморфного СКК, компонентний склад яких містить фауноніми ФО *інсектонімного МКК* і *теріонімного МКК*: «*Не вигадуй, вічно з мухи слона робиш!*» [3, 161] (пор.: *робити з мухи слона*) – «надто перебільшувати щось, надавати великого значення чому-небудь незначному» [13, 740] та ФО фітоморфного СКК, у структурі яких поєднано партативні елементи *фрутицетонімного МКК* і номінативи *фітоценозного МКК*: «*Лисиця — не нашого поля ягідка*» [9, 164] (пор.: *нашого поля ягода* із запереч. не) – «подібний до кого-небудь своїми думками, соціальним становищем, характером, поведінкою» [13, 974].

Отже, враховуючи смислову близькість і дотримуючись принципу антропоцентризму, де людина може виступати не лише як код для позначення певних речей, явищ, відносин, а й бути об'єктом номінації засобами інших кодів, особливо біоморфного, увесь установлений обсяг ФО зооморфного СКК і фітоморфного СКК функціонує в українській жіночій прозі початку ХХІ століття для вербалізації життєдіяльності людини (95% фразеологізмів) і навколишнього світу. Зафіксовані ФО також свідчать про різноманітність апарату символів як структурно-семантичних компонентів фразеологічних одиниць сучасної української мови. Фразеологізований світ флори порівняно зі світом фауни в досліджуваній прозі характеризується вужчою палітрою семантичних смислів через статичність самої флори.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в ґрунтовному вивченні особливостей кодування культури у фразеологічній вербалізації щемливого сьогодення на сторінках української жіночої прози.

Список використаних джерел

1. Большой фразеологический словарь русского языка : значение, употребление, культурологический комментарий / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.
2. Вдовиченко Г. «Інші пів'яблука» : роман / Галина Вдовиченко, передм. М. Руданської. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. – 256 с.

3. Вдовиченко Г. «Пів'яблука» : роман / Галина Вдовиченко. – К. : Нора-Друк, 2008. – 240 с.
4. Гудков Д. Б., Ковшова М. Л. Телесный код русской культуры: Материалы к словарю / Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова. – М. : Гнозис, 2007 – 288с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Вид-во «Довіра», 2006. – 703 с.
6. Корній Дара. Зірка для тебе: роман / Дара Корній; поетичне оздоблення Л. Долик; передм. О. Хвостової. – 3-тє вид., стереотип. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 304 с.
7. Корній Дара. Тому, що ти є / Дара Корній. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2012. – 240 с.
8. Косиков Г. К. Ролан Барт – семиолог, літературознавець [Електронний ресурс] / Г. К. Косиков. – Режим доступу: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/31901#51>
9. Роздобудько І. Гудзик; Все, що я хотіла сьогодні...; Оленіум : романи / Ірен Роздобудько. – Харків : Фоліо, 2008 – 475 с.
10. Роздобудько І. Дві хвилини правди : роман / Ірен Роздобудько. – К. : Нора-Друк, 2008 – 248 с.
11. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти: монографія / Л. В. Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
13. Фразеологічний словник української мови [укл. В.М. Білоноженко та ін.] / В.М. Білоноженко – К. : Наукова думка, 1999. – 984 с.

Анотація. У статті досліджено структурно-семантичний і функціональний аспекти фразеологічної інтерпретації біоморфного коду культури в українській жіночій прозі початку ХХІ століття.

Ключові слова: код культури, фразеологічна одиниця, біоморфний код культури, українська жіноча проза ХХІ століття.

Summary. The article investigates the semantic, structural and functional aspects of phraseology interpretation biomorfnoho code Ukrainian culture in the women's prose 21 century. Explained by the fact that from ancient times to the present day life is closely linked with the images from the world of flora and fauna, which are reflected in the phraseology units.

Within phraseology broadcast biomorfnoho code culture based on Ukrainian women's prose 21 century marked zoomorphic and fitomorfnyy subcodes culture.

Indicated that investigated phraseological richness of prose enabled in zoomorphic subcodes culture microcode identify the following crops: terionimnyy, ornitonimnyy, insektonimnyy, herpetonimnyy, kartsionimnyy, ihtionimnyy. Partatyvni elements of animals and their actions recorded in these phraseological units, which correlate the vector zoomorphic subcodes culture.

Emphasized that factual material made it possible to identify cultural fitomorfnomu subcodes only fruticetonimniy, dendronimnyy and fitotsenoznyy the microcode. Observed partatyvni elements fitomorfnoho subcodes cultural connotation broadcast of phraseology units.

Emphasized that phraseological units zoomorphic and fitomorfnoho subcodes culture operating in Ukrainian women's prose 21 century for verbalization of human life (95% phraseology), and the world. Observed phraseologisms show diversity apparatus as symbols of structural and semantic components idioms of modern Ukrainian language.

The article also explained frazeotvorchu activity fitonimiv and faunonimiv, their partatyvnyh elements in the idioms painful prose talented Ukrainian «meters» artistic expression of today – Irene Rozdobudko, Galina Vdovychenko, Dara Cornei.

Key words: cultural code, phraseological unit, biomorphic cultural code, Ukrainian women's prose 21 century.